

Wprowadzenie

Nieletni jako osoba popełniająca czyn karalny stała się przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin naukowych, m.in.: psychologii, pedagogiki, kryminologii, socjologii oraz prawa. „Problematyka uwarunkowań przestępczości jest obiektem niesłabnącego zainteresowania badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki” (Banasik i Gierowski, 2015, s. 108). Przeważające miejsce wśród nich zajmuje literatura pedagogiczna oscylująca wokół resocjalizacji nieletnich, a więc, jak zauważa Lesław Pytka (2005, s. 10), „wychowania osób z zaburzeniami w procesie socjalizacji”. W celu zdefiniowania osób przejawiających wadliwe społecznie funkcjonowanie, w literaturze pedagogicznej wymiennie używa się pojęć *nieprzystosowanie społeczne* oraz *niedostosowanie społeczne* młodzieży będące przedmiotem teoretycznych i praktycznych dociekań wielu przedstawicieli myśli resocjalizacyjnej (Konopczyński, 2014). Małgorzata Kuć (2013, s. 13 za: Czapów i Jedlewski, 1971) podkreśla, że „kryterium społecznego przystosowania stanowi stopień przysposobienia jednostki do pełnienia roli społecznej. Równocześnie owo przystosowanie jest tym pełniejsze, im w większym stopniu człowiek jest przysposobiony do pełnienia wszystkich swoich ról społecznych”.

Katarzyna Potaczała (2010, s. 11–20) wskazuje, że we współczesnej Polsce przestępczość nieletnich, przybierająca coraz bardziej złożone formy, została zaliczona do jednej z najgroźniejszych odmian patologii społecznych ostatnich czasów. Do najczęściej występujących Joanna Różańska-Kowal (2010) zalicza: rozboje, bójki, niszczenie mienia społecznego oraz kradzieże, a więc przestępstwa charakteryzujące się dużym nasileniem agresji. Do zbliżonych wniosków dochodzi Joanna Kucharewicz (2015, s. 246), pisząc, że „gwałtowny wzrost liczby i eskalacja najgroźniejszych przestępstw popełnianych przez nieletnich jest problemem o szczególnym znaczeniu społecznym. Irracjonalne motywy tych przestępstw, nasilona agresja oraz okrucieństwo bulwersują szerokie kręgi społeczne. Fakt ten stał się także problemem podejmowanym przez przedstawicieli

wielu dyscyplin naukowych, m.in.: psychologii, pedagogiki, kryminologii, socjologii, prawa”. Podobnie Małgorzata Rode (2009, s. 85) podkreśla, że „ogólny wzrost przestępczości w Polsce po roku 1989 ukazał potrzebę naukowego określenia zjawiska przestępczości w aspekcie ilościowym i jakościowym z wyeksponowaniem tła etiologicznego tej kategorii zachowań. Dąży się do wyróżnienia dymensji osobowościowych, które determinują i kształtują zachowania dewiacyjne, jak również elementów tkwiących w środowisku – rodzinie, grupie rówieśniczej, szkole i otoczeniu lokalnym”.

Przedmiotem rozważań teoretycznych oraz analizy empirycznej w niniejszej dysertacji uczyniono czynniki środowiskowe i podmiotowe mające wpływ na podejmowanie zachowań naruszających normy prawne i społeczne wśród polskiej młodzieży w okresie adolescencji, w którym, jak podkreśla David P. Farrington (1995) w pracy pod tytułem *The Development of Offending and Antisocial Behaviour from Childhood: Key Findings from the Cambridge Study in Delinquent Development*, przestępczość młodzieży obu płci osiąga szczyt w wieku od 16 do 17 roku życia, a następnie, począwszy od ukończenia 18 lat, maleje. Podobnie Danuta Lalak (2008, s. 128) zauważa, że „W Europie Zachodniej największe nasilenie zachowań antyspołecznych występuje w okresie adolescencji, a jego szczyt przypada na 17 rok życia”.

Okres adolescencji młodzieży charakteryzuje się wysoką niestabilnością emocjonalną, kryzysem wartości, poszukiwaniem własnego „Ja” w otaczającej rzeczywistości społecznej oraz podejmowaniem nowych wyzwań i tworzeniem planów na przyszłość. To okres, w którym młodzież narażona jest na wiele stresogennych sytuacji wyzwalających napięcia emocjonalne. Kluczową rolę odgrywają tu czynniki zewnętrzne związane ze środowiskiem rodzinnym, szkolnym, grupą rówieśniczą oraz negatywnymi zdarzeniami życiowymi. Rodzaj prezentowanej skłonności do reagowania agresją czy też lękiem i jej znaczenie w wykolejeniu przestępczym osób nieletnich wydaje się pełnić kluczową rolę w poznaniu wzajemnych korelacji między odczuwanym napięciem, zachowaniem przestępczym a reprezentowanym poziomem lęku i agresji. Szczególnego znaczenia nabiera tutaj teoria napięcia Roberta Agnew, traktująca zachowanie przestępcze jako wynik nacisku ze strony innych i działania podejmowane pod wpływem negatywnych stanów afektywnych, w szczególności gniewu, które wynikają z niekorzystnych relacji z innymi osobami (Agnew, 1992). Jak podkreśla socjolog, osoby narażone na napięcia mogą doświadczyć negatywnych

reakcji emocjonalnych, takich jak: gniew, złość czy lęk związany z zażywaniem substancji psychoaktywnych (Agnew, 2006). W niniejszej dysertacji przyjrzało się zwłaszcza reprezentowanemu przez nieletnich poziomowi agresywności i lęku przy wykorzystaniu Kwestionariusza Agresji Arnolda H. Bussa i Marka Perry'ego oraz Inwentarza Stanu i Cechy Lęku Charlesa D. Spielbergera w korelacji z zachowaniami naruszającymi normy prawne i społeczne.

Zdaniem Zdzisława Bartkowicza (2013, s. 9) „wzrastająca liczba młodzieży skonfliktowanej z prawem, popełniającej coraz brutalniejsze czyny karalne, to zarazem wzrost liczby nieletnich objętych resocjalizacją. Wysoki stopień poczucia zagrożenia przemocą fizyczną i rozbojem ze strony nieletnich powoduje nasilenie oczekiwań skutecznego przeciwdziałania oraz skutecznej resocjalizacji”. Co więcej, w ostatnich latach wskaźnik przestępczości dziewcząt podwoił się, podczas gdy u chłopców uległ pewnej stabilizacji (Borzucka-Sitkiewicz, 2013, s. 35).

Powyższe stanowisko potwierdzają dane opublikowane przez Biuro Prewencji KGP (2016) dotyczące stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2015 roku i pozyskane przez Biuro Służby Kryminalnej KGP¹. Informacje te dają podstawy do stwierdzenia, że w okresie od 2012 do 2015 roku nastąpił spadek liczby czynów karalnych popełnianych przez nieletnich. Krzysztof Biel (2008, s. 9) zwraca uwagę, że „zagadnienie przestępczości dziewcząt pozostawało przez długie lata w cieniu problemu przestępczości populacji męskiej. Ostatnia dekada dwudziestego wieku oraz pierwsze lata dwudziestego pierwszego wieku przyniosły znaczny wzrost przestępczości nieletnich dziewcząt, co potwierdzają statystyki policyjne i sądowe”. Podobne stanowisko przedstawia

¹W 2015 roku na terenie całego kraju policjanci stwierdzili 833 281 przestępstw (915 081) oraz ujawnili 319 399 podejrzanych (63 616). Wśród nich 12 904 to nieletni sprawcy czynów karalnych (17 286), którym udowodniono popełnienie 28 875 czynów karalnych (42 735). W grupie tej dominuje płeć męska – zalicza się do niej 10 579 (82,0%) sprawców. W 2015 roku udział czynów nieletnich w ogólnej liczbie przestępstw stwierdzonych na terenie kraju wyniósł 3,5% (4,7%) i był niższy niż w analogicznym okresie roku 2013 o 1,2 p.p. W latach 2010–2012 wskaźnik udziału czynników karalnych w ogólnej liczbie przestępstw kształtował się na poziomie nieco powyżej 8%. Spadek liczby czynów kryminalnych popełnianych przez nieletnich w przedziale 2010–2015 przedstawia się następująco: 93 799 (2010); 96 999 (2011); 90 564 (2012); 69 333 (2013); 41 325 (2014); 27 974 (2015). Powyższe dane dają podstawy do stwierdzenia, że od 2012 roku notuje się spadek liczby czynów karalnych popełnianych przez nieletnich, <http://www.policja.pl/download/1/189850/Przestepczoscnieletnichw2015r.pdf> [dostęp: 26.03.2016].

Dagmara Woźniakowska-Fajst (2009, s. 226), stwierdzając, że „W dzisiejszej Polsce dziewczęta są sprawczyniami ok. 14% czynów karalnych popełnianych przez nieletnich, w tym 13% przestępstw z udziałem agresji i 7% rozbojów i wymuszeń rozbójniczych. Udział dziewcząt w przestępczości nieletnich w Polsce systematycznie rośnie (od 9,4% w roku 2004 do niemal 14% w roku 2006)”. Podobnie Irena Motow (2014, s. 129) podkreśla, że coraz bardziej doskonałą lub przejmują one od chłopców różne formy zachowań przestępczych. Przestępczość dziewcząt zdominowana jest przez kradzieże, stanowiące około 70% ogółu czynów popełnianych przez nieletnie.

Na podstawie Małego Rocznika Statystycznego Polski GUS² z 2015 roku stwierdzić można, że środki wychowawcze i poprawcze w związku z demoralizacją nieletnich orzeczono wobec 15 524 nieletnich, z czego demoralizacja dotyczyła 10 301 chłopców i 5223 dziewcząt. W 2014 roku zanotowano 16 388 czynów karalnych popełnianych przez nieletnich, z czego aż 12 922 wśród chłopców, a 3466 wśród dziewcząt. Ponadto Byongook Moon oraz Merry Morash (2014) stwierdzają, że teoria napięcia, ciesząca się popularnością przez prawie dwie dekady, dała podstawy do kompleksowego wyjaśnienia przestępczości nieletnich (Agnew, 1992, 1999, 2001, 2006a, 2010, 2011, 2012; Agnew i Brezina, 1997). Do ważnych pozycji zagranicznych odwołujących się do tej teorii z wykorzystaniem podziału osób badanych ze względu na płeć zaliczyć można prace takich autorów jak: Robert Agnew i Helene R. White (1992), Agnew i Timothy Brezina (1997) oraz Merry Morash i Byongook Moon (2007).

Dwoje ostatnich badaczy (2014) sugeruje dalszą potrzebę badań z wykorzystaniem założeń teorii napięcia z uwagi na sprzeczne wyniki dotyczące testowania jej hipotez w zakresie płci (Agnew i Brezina, 1997; Hoffmann i Su, 1997; Jang i Johnson, 2005; Kaufman, 2009; Mazerolle, 1998). Potwierdzenie założeń teorii poprzez zaobserwowanie istotnych różnic między płciami w odniesieniu do odczuwanego napięcia i negatywnych emocji oraz ich udziału w podejmowaniu zachowań niezgodnych z prawem odnaleźć można m.in. w pracach Kaufmana (2009), Mazerolle (1998) czy Piquero i Sealock (2004). Z kolei inne badania (Agnew i Brezina, 1997; Hoffmann i Su, 1997) wykazały ograniczone lub mało znaczące różnice między płciami w kontekście odczuwanego

²Główny Urząd Statystyczny, *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2015*, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/maly-rocznik-statystyczny-polski-2015,1,16.html> [dostęp: 26.03.2016].

napięcia oraz negatywnych emocji. Ponadto część z nich (Agnew i Brezina, 1997; Jennings i in., 2009; Kaufman, 2009; Mazerolle, 1998) dowiodła, że chłopcy częściej niż dziewczęta doświadczają negatywnych relacji z rówieśnikami, konfliktów ze znaczącymi innymi (dorosłymi lub rówieśnikami), kar fizycznych oraz wiktyimizacji kryminalnej. Dziewczęta natomiast zgłaszają więcej problemów związanych z utrzymywaniem pozytywnych relacji z rodziną i przyjaciółmi oraz napięciem związanym z oczekiwaniami wobec wykonywania prac domowych. Analizy prowadzone przez innych badaczy (Mazerolle, 1998; Morash i Moon, 2007; Piquero i Sealock, 2004) również potwierdziły występowanie rozbieżności między płciami w skutkach odczuwania ogólnego niepokoju dotyczącego podejmowania zachowań przestępczych. W szczególności dotyczyły one napięć wynikających z sytuacji rodzinnej oraz negatywnych wydarzeń życiowych, częściej u mężczyzn niż u kobiet skutkujących gwałtowną przestępczością. Z kolei badania Morash i Moona (2007) nie wykazały żadnych różnic związanych z płcią wynikających ze zdenerwowania związanego z wynikami w nauce, negatywnymi wydarzeniami życiowymi oraz fizycznymi i emocjonalnymi karami stosowanymi przez rodziców. Do podobnych konkluzji doszli także Moon i inni (2009), którzy, na podstawie własnych eksperymentów z wykorzystaniem teorii napięcia Agnew, potwierdzili udział gniewu i innych emocji afektywnych w powstawaniu napięcia prowadzącego do przestępczości nieletnich w Korei Południowej.

Andrzej Bałandynowicz (2009, s. 11) zaznacza, że przestępstwo jako przejaw zachowania dewiacyjnego dotyczącego wolne społeczeństwo uległo w trakcie długiej ewolucji licznym zmianom. Naukowcy spekulują na temat natury, efektów i sposobu kontrolowania tego typu antyspołecznych poczynań. Niekończąca się debata na temat środków, jakie można przedsięwziąć w celu zapobiegania im, pozostaje nierozstrzygnięta. W związku z powyższym należy wskazać, że dotychczasowe badania polskie (Czerwińska-Jakimiuk, 2011; Kowalczyk, 2010), bazujące na twierdzeniach teorii napięcia w odniesieniu do młodocianych osób popełniających czyny karalne, koncentrują się na populacji męskiej. Tak więc wykorzystanie twierdzeń propozycji Agnew na rodzimym gruncie z uwzględnieniem podziału osób badanych ze względu na płeć może przyczynić się do wypełnienia istotnej luki teoretycznej oraz rozwoju dalszych analiz oscylujących wokół wspomnianej teorii przy jednoczesnym uwzględnieniu czynnika płci osób nieletnich popełniających czyny karalne.

Przedłożona praca jest monografią podoktoratową³. Stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o rodzaj istniejących różnic i zachodzących związków między reprezentowanym stanem napięcia, czynnikami ograniczającymi, agresją i lękiem a przestępczością nieletnich. Przyjęta procedura badawcza skupia się przede wszystkim na problemie relacji między rozpatrywanymi zmiennymi, co wydaje się wysoce istotne w świetle zachowań przestępczych dokonywanych przez osoby nieletnie, wśród których dominują zachowania nacechowane wysokim poziomem agresywności. Celem poznania tychże zależności jest uchwycenie mechanizmów powstawania zachowań przestępczych oraz wzajemnych związków między czynnikami je wywołującymi, co w konsekwencji może wzmocnić proces resocjalizacji i terapii osób nieprzestrzegających norm prawnych. Przede wszystkim zwiększy także skuteczność działań profilaktycznych, których nadrzędnym celem jest maksymalizowanie elementów chroniących, przy jednoczesnym minimalizowaniu czynników ryzyka.

Na uwagę zasługuje stanowisko Bronisława Urbana (2000, s. 205–206), który zauważył, że charakter dokonywanych współcześnie przestępstw, a zwłaszcza osobowość ich sprawców, nie mogą być dostatecznie zrozumiałe w myśl tradycyjnych teorii socjologicznych, takich jak teoria zróżnicowanych powiązań Edwina Sutherlanda, teoria anomii Roberta Mertona, teoria kontroli Trávisa Hirschiego, teoria neutralizacji Davida Matzy'ego i Greshama Sykesa oraz klasycznych teorii napięcia w sformułowaniu Alberta Cohena, Richarda Clowarda i Lloydsa Ohlina. W związku z tym zachodzi potrzeba odwoływania się do odmiennych paradygmatów.

Niniejsza dysertacja składa się z trzech zasadniczych części: teoretycznej, metodologicznej i empirycznej.

Pierwsza część pracy odnosząca się do literatury zawiera dwa rozdziały. Pierwszy dotyczy charakterystyki ogólnej teorii napięcia Roberta Agnew, w drugim natomiast omawiany jest teoretyczny kontekst lęku i agresji. W rozdziale pierwszym pracy odwołano się do prezentacji ogólnej teorii napięcia Agnew oraz teorii inspirujących tę teorię, m.in.: teorię anomii Roberta K. Mertona, teorię

³Obrona rozprawy doktorskiej pt. *Uwarunkowania zachowań agresywnych adolescentów naruszających normy społeczne w świetle teorii napięcia Roberta Agnew. Studium empiryczne z zakresu pedagogiki resocjalizacyjnej* odbyła się w 2019 roku w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Promotorem dysertacji była dr hab. Danuta Lalak, prof. UW.

zablokowanych możliwości Alberta Cohena, teorię zróżnicowanych możliwości Richarda Clowarda i Lloyd'a Ohlina oraz instytucjonalną teorię anomii Stevena Messnera i Richarda Rosenfelda. W rozdziale tym omówiono również wyniki badań przeprowadzonych przez Agnew i Helene R. White (1992) oraz inne wyniki badań (w tym polskich) wykorzystujących twierdzenia teorii napięcia.

W rozdziale drugim zaprezentowano teoretyczny kontekst lęku i agresji. Przedstawiono najczęściej występujące w literaturze sposoby rozumienia lęku i agresji ze szczególnym uwzględnieniem teoretycznego definiowania tychże zjawisk, występujących typologii teoretycznych oraz zachodzących relacji między lękiem i agresywnością a podejmowaniem zachowań naruszających normy prawne i społeczne wśród młodzieży.

Drugą, zasadniczą część dysertacji, poświęcono metodologii oraz analizie statystycznej prowadzonych badań empirycznych. W przeprowadzonym badaniu wzięły udział dwie grupy nastolatków: wychowankowie placówek resocjalizacyjnych, stanowiących grupę badawczą, oraz uczniowie ze szkół licealnych, tworzących grupę kontrolną (porównawczą). Wiek powyższych respondentów w chwili badania wyniósł 16–18 lat. Segment ten dotyczy następujących zagadnień: (1) założeń metodologicznych przeprowadzonych badań, (2) przejawów nieprzystosowania, (3) ogólnego poczucia napięcia oraz różnych jego rodzajów odczuwanych wśród badanej młodzieży, (4) nasilenia lęku (stanu i cechy) i agresywności (różnych jej rodzajów), (5) relacji między badanymi zmiennymi a zachowaniami naruszającymi normy prawne i społeczne w analizowanych grupach.

Z uwagi na ilościowy charakter badań empirycznych przedstawionych w ramach niniejszej dysertacji przyjęto *orientację postpozytywistyczną*. Jak podkreśla John W. Creswell (2013, s. 32–33), jej założenia, „leżą u podstaw tradycyjnych badań naukowych i odnoszą się raczej do badań ilościowych niż jakościowych”. Pozytywizm zakłada, że wartość poznawczą posiada wiedza opierająca się na wynikach eksperymentów empirycznych przeprowadzonych na bazie prawidłowo skonstruowanego schematu postępowania badawczego (Lalak i Pilch, 2006). Zgodnie ze stosowaną przez pozytywistów metodą nauk ścisłych, badanie należy rozpocząć od analizy teorii, później zgromadzić dane, a następnie wyprowadzić niezbędne korelaty oraz zależności. W związku z powyższą „myślą” pozytywistyczną w rozdziale trzecim omówiono przedmiot oraz cel przeprowadzonych badań ilościowych. Zaprezentowano problemy oraz hipotezy badawcze, zmien-

ne i wskaźniki, model badań własnych, jak również odniesiono się do opisu wykorzystanych metod i narzędzi, charakterystyki organizacji procesu badawczego oraz terenu badań z uwzględnieniem sposobu ich przeprowadzania w grupie osób nieletnich i uczniów. Ponadto zaprezentowano analizę psychometryczną Kwestionariusza Poczucia Napięcia i Czynników Ograniczających.

W rozdziale czwartym omówiono dane społeczno-demokratyczne badanej młodzieży (płeć, wiek, obszar miejsca zamieszkania) z uwzględnieniem opisu kariery szkolnej. Przedstawiono strategie adaptacji do napięcia, biorąc pod uwagę różnice i podobieństwa, także ze względu na płeć. Scharakteryzowano tło motywacyjne podejmowanych zachowań naruszających normy prawne i społeczne oraz omówiono przejawy nieprzystosowania społecznego, włącznie z takimi aspektami, jak wiek w chwili popełnienia danego czynu i jego klasyfikację prawną, będącą podstawą do umieszczenia w zakładzie resocjalizacyjnym, uprzednią karalność sądową, udział środków odurzających oraz czynników sytuacyjnych w chwili popełnienia czynu karalnego. Następnie, przy pomocy analizy statystycznej, dokonano szczegółowej weryfikacji hipotez dotyczących różnic w nasileniu zmiennej zależnej w badanych grupach.

W rozdziale piątym zaprezentowano wyniki badań przeprowadzonych wśród młodzieży z grupy badawczej i kontrolnej. W pierwszym podrozdziale omówiono empiryczne charakterystyki zmiennej, ogólne poczucie napięcia z uwzględnieniem podziału osób badanych ze względu na płeć oraz przynależność do grupy. Tu również szczegółowo odniesiono się do negatywnych zdarzeń życiowych występujących w życiu chłopców i dziewcząt z obydwu grup. Następnie dokonano weryfikacji hipotez dotyczących rozbieżności w doświadczaniu różnego rodzaju napięcia między zbiorami badanych oraz z uwzględnieniem czynnika płci. W podrozdziale drugim omówiono czynniki ograniczające (kontrolę społeczną oraz kontakty w środowisku przestępczym), biorąc pod uwagę poziom istotności występujących różnic między grupami. Dokonano weryfikacji hipotez z nimi związanych ze względu na występujące czynniki ograniczające. W podrozdziale trzecim przedstawiono wyniki analizy korelacji skal napięcia i czynników ograniczających z podejmowaniem zachowań naruszających normy prawne i społeczne w grupie badawczej oraz zachowań naruszających normy społeczne w grupie kontrolnej z uwzględnieniem zmiennej *płeć*.

Rozdział szósty poświęcono prezentacji wyników badań dotyczących charakterystyki zmiennej *agresywność* (jej wymiarów) oraz lęku-stanu i lęku-cechy.

Omówiono wyniki analizy statystycznej dotyczącej różnic w nasileniu agresywności i lęku w badanych grupach oraz związku owych stanów emocjonalnych z zachowaniami karalnymi, naruszającymi normy prawne i społeczne w grupie młodzieży z zakładów resocjalizacyjnych (w grupie badawczej) oraz z postępowaniem niezgodnym z normami społecznymi w grupie uczniów z liceów ogólnokształcących (w grupie kontrolnej). Zakończenie rozdziału stanowi prezentacja wyników regresji między czynnikami środowiskowymi (w myśl teorii napięcia Roberta Agnew), czynnikami podmiotowymi (agresywnością, lękiem) a podejmowaniem zachowań karalnych w badanych grupach młodzieży.

W rozdziale siódmym omówiono praktyczne oraz metodologiczne ograniczenia przeprowadzonych badań, podsumowano całość uzyskanych wyników empirycznych oraz przedstawiono wskazówki przydatne w praktyce wychowawczej.

Warto również podkreślić za Aleksandrą Szymanowską (2016, s. 58–59), że z analizy przeprowadzonej przez Biuro Prewencji KGP uwzględniającej przestępstwa stwierdzone w pierwszym półroczu lat 2010 do 2014 roku wynika, że odsetek tychże dokonanych przez nieletnich zmalał z 10,8% w 2010 do 6,3% w roku 2014. Jako że od kilkunastu lat w związku z niżem demograficznym systematycznie maleje liczba młodzieży w wieku 13–16 lat, to – według autorki – nie może dziwić również spadek liczby nieletnich sprawców dokonujących poważnych czynów karalnych czy też wykazujących poważne objawy demoralizacji, wobec których wcześniej stosowane środki okazały się nieskuteczne.